

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ ЯК ОСНОВА САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

П.А. Ющенко

народний депутат України

У статті аналізується роль та значення національної ідеї в процесі становлення та самоідентифікації особистості.

Ключові слова: особистість, національна ідея, цінності, інтереси, світогляд, менталітет, виховання.

Становлення особистості – це складний і суперечливий процес освоєння нею системи знань та цінностей, формування відповідного світогляду та наукової картини світу, освоєння соціального досвіду, культури, позанаукового знання тощо. Вбираючи в себе досвід епох, маючи певні вроджені задатки, особистість „формує себе”, ідентифікуючи себе з собою, постаючи перед „іншим” в завершеному, цілісному, системному вигляді. Її основу складає система інтегрованих цінностей, об’єднаних провідною ідеєю, з якою людина вступає в світ. Сукупність цінностей, відбиваючись у її псих-соціальной діяльності формує архетип. У К.Юнга – це сукупність первісних вроджених мотивів, що складають зміст „колективного несвідомого”, ціннісна природа якого „завжди несе в собі певний особливий ”вплив” або силу, завдяки якій дія його носить нумінозний характер, тобто архетип зачаровує або спонукає до дій” [21, 27]. У вітчизняній дослідниці О.Донченко „архетип – це глибинний психосоціальний конструкт інформаційно-енергетичної природи” [5, 24], через який національна ідея сполучає раціональні та ірраціональні компоненти, стає своєрідним „містком” між сакрально-психологічними особливостями нації та їхнім втіленням в якості раціоналізованих концепцій розвитку.

Подібного підходу дотримувався також П.Сорокін, який поділяв культуру на три головні форми – „надсистеми” (ідеаціональну, чуттєву та ідеалістичну), котрі базуються кожна на різних ціннісних пріоритетах. При цьому ідеаціональна надсистема є не утилітарною, непрагматичною, оскільки

реальність розглядається як духовна й нематеріальна. На противагу їй чуттєва форма заперечує будь-яку надчуттєву реальність та заявляє своєю основною цінністю сенсорну об’єктивну реальність, ”поза якою або немає нічого, або є щось таке, що ми не можемо відчувати, а це еквівалент нереального, неіснуючого” [16, 430]. Ідеалістична надсистема за розумінням є синтезом двох інших. Так само й національна ідея стає синтезом раціонально-когнітивних та ірраціонально-ціннісних компо-

нентів – формує особистість, виходячи одночасно з національних інтересів та концепцій, а також сакрального ядра культури, ментальних особливостей. Таким чином, за допомогою означеної тріади національна ідея немов би „перекладає” підсвідомі бажання нації на мову доступних і зрозумілих для особистості понять. Для розуміння механізмів впливу національної ідеї на формування особистості важливим є наукова експлікація понять „менталітет” та „ментальність”. Менталітет становить собою чітку „сформовану систему елементів духовного життя і світосприймання, яка зумовлює відповідні стереотипи поведінки, діяльності, способи життя різноманітних соціальних спільностей” [18, 352].

Менталітет і ментальність досить часто ототожнюються. Однак, якщо менталітет становить собою певну стійку ціннісну систему, яка зумовлює відповідні стереотипи поведінки, діяльності, способи життя різноманітних соціальних спільностей (груп), індивідів, що включає сукупність ціннісних, символічних, свідомих чи підсвідомих відчуттів, уявлень, настроїв, поглядів, світобачення, які визначають здатність спільностей та індивідів відповідно сприймати чи діяти, то ментальність – це своєрідна пам’ять народу про минуле, спосіб мислення і переживань, властивих людям даної соціальної і культурної спільноти психологічна детермінанта поведінки, яка формується історично і відтворює узагальнений минулий досвід її взаємозв’язку з навколишнім природним і соціальним середовищем.

Український політолог В.Таран вбачає в ментальності розумовий інструмент, яким представники певної соціальної групи володіють і користуються в неусвідомленій формі [17, 101], а Р.Додонов – особливий стиль світосприйняття тієї чи іншої людської спільності, ансамбль установок, моделей і стереотипів поведінки, емоцій, настроїв, які презентують спосіб життя людей [4, 96]. Таким чином, ментальність виступає складовою частиною менталітету, а останній є необхідною передумовою формування національної ідентичності

особи, її ідентифікації в якості члена унікальної спільноти.

Ідентичність та ідентифікація були й залишаються об'єктами дослідження як зарубіжних, так і вітчизняних науковців. Формування ідентичності розглядалося виходячи з різноманітних методологічних позицій: З.Фрейд розглядав ідентифікацію як спробу дитини (або слабкої людини) перейняти силу батька, матері (або лідера) і, таким чином, зменшити почуття страху перед навколишнім світом; Е.Еріксон – проблему співвідношення поняття ідентичності з поняттям ідентифікації, а також виділив вісім стадій розвитку ідентичності; Е.Сміт присвячує свою увагу проблемі колективної ідентичності, національний аспект якої є об'єктом і нашого розгляду.

Н.Мадей, цитуючи енциклопедичний словник з культурології, зазначає: „ідентичність - психологічне уявлення людини про своє „Я“, яке характеризується суб'єктивним почуттям своєї індивідуальної самототожності і цілісності, ототожнення людиною самої себе (частково усвідомлене, частково неусвідомлене) з тими чи іншими типологічними категоріями. У науці, зазначає науковець, розрізняють: Соціальну ідентичність (ототожнення себе із соціальною позицією або статусом); Групову ідентичність (ототожнення себе з тою чи іншою спільністю) Етнічну ідентичність (ототожнення себе з певною етнічною групою), Культурну ідентичність (ототожнення себе з культурною традицією)" [10].

Серед численних самовизначень людини чільне місце посідає *національна самоідентифікація*, тобто висока національна самосвідомість, оскільки нація для сучасної людини виступає фундаментальною, життєво важливою історичною спільнотою. „Є тільки один історичний шлях досягнення вищої вселюдськості, до єднання людства (шлях національного зростання і розвитку, національної творчості), - писав М. Бердяев. – Вселюдськість розкриває себе лише у вигляді національностей. Денаціоналізація є ...чистісінька порожнеча, небуття" [1, 99].

Вищим рівнем і способом становлення особистості є її *національне етнічне самовизначення*, усвідомлення національної ідеї, що стає базовою рисою її світогляду і самосвідомості. Кінцевим підсумком такої соціалізації і є формування національної ідентичності особистості. Можна погодитися з Н. Лавриченко, що національна самоідентифікація розгортається на трьох рівнях формування людської визначеності – біогенетичному, соціально-психологічному та культурно-історичному [8, 86]. Важливо зауважити, що *біогенетичні* визначення є наслідком природного процесу народження дитини і дістаються їй як генети-

чний спадок, батьківська кров, що засвідчують належність до певного етносу (роду-племені). Нігілізм щодо біогенетичних підвалів етнічної визначеності особистості та спільноти, як свідчить практика, призводить до втрати почуття особистої приналежності до будь-якого етносу, втрати національної орієнтації щодо місця і ролі народу в історичному часі й просторі.

На *соціально-політичному рівні* національна само ідентифікація особистості означає формування вивірених досвідом багатьох генерацій психологічних засад людського ества, почуттів, волі та інтелекту, освоєння універсуму загальнонаціональних значень, зафіксованих, зокрема у національній мові, що стає ціннісно-смісловим підґрунтям духовного світу особистості. Найяскравішим ціннісним вираженням самобутніх індивідуально-національних рис особистості є національні особливості світогляду, світосприймання та світорозуміння, котрі формують національну унікальність життєвих позицій та активності людини.

На *культурно-історичному* рівні національна само ідентифікація характеризується становленням національного типу характеру і реалізується в дійовій співучасті та причетності особистості до життя етносу" [8, 87-88].

Увесь досвід культури в класичному її розумінні – це досвід переваги людини над собою, який вміщує в собі інтенцію нескінченної історії, бо необмеженому розвитку світу мусять відповідати можливість універсального розвитку людини. „У культурі людина отримує здатність перевершити будь-яке наявне буття і, отже, стверджує себе як своєрідне „надбуття" – трансцендентну реальність універсального сущого, втілення свободи" [15, 104]. Іншими словами, для самої себе людина первинно не має свого буття як людського, а повинна тільки досягати цієї властивості своїми зусиллями, тобто виконати справу „знаходження себе", що відповідає наданню власному буттю форм, адекватних людській сутності. Утвердити себе людина не може інакше, як усвідомлено „привносячи себе у світ". Це зусилля людини до самої себе, до знаходження людської сутності є універсальним визначенням духовності взагалі, одне з чільних місць в якій посідає проблема національно-свідомої самоідентифікації. З огляду на це ми вважаємо, що найбільш продуктивно розкрити сутність життєвого світу особистості можна через її конкретизацію в національних вимірах. Адже „екзистенційно-антропологічна думка як світоглядно-антропологічна виходить на проблему особистісних, етнічних і національних процесів людського буття у їх світоглядних вимірах і стає мета-антропологією – плю-

ралістичною антропологією, що є відкритою для бачення різноманітних особистісно-антропологічних та етноантропологічних світів" [20, 95].

Отже, одним з найважливіших аспектів формування видатної особистості виступає її самоусвідомлення в якості представника свого народу. У такому самоусвідомленні не може бути однобічного вирішення на кшталт реалізації тільки політичного, економічного, соціального чи культурного чинників історичного поступу. Їх розуміння, доведене до рівня причетності будь-якого індивідуального уявлення про національний розвій загальносуспільної політики, державницького бачення суспільного поступу, дасть змогу подолати обмежене, побутове уявлення про витоки громадянськості, національні традиції тощо. Досягнення такої причетності є баченням „суспільного поступу як процесу самоорганізації людей, в якому в переломні моменти буття вирішальну роль відіграють два фактори – ”усвідомлення історичного досвіду та правильне розуміння суспільного інтересу,” – зауважує Ю. Римаренко" [13, 289]. Такі фактори обов'язково мають у своїй основі „інтегруючу матрицю, яка б несла на собі відбиток дії головних вищеназваних факторів”.

Такою матрицею суспільного життя, в якому реалізуються як індивідуальні, так і громадські інтереси, виступає співвідношення особистісного й колективного, індивідуального й загального. Перекладене на ґрунт історичного життя, воно дає повноцінне розуміння національного, державотворчого генезису і є прилученням індивідуальної свідомості до суспільних відносин. Таке прилучення є нічим іншим як доведенням національної ідеї до свідомості громадянства, розкриттям у ній особистісних відчуттів. При такому підході, на думку Ю.Римаренка: „у центрі уваги опинилися перспективи становленого, захищеного у соціальному відношенні простору самореалізації особи (а не просто приватної "ділянки життєдіяльності людини") і також його зв'язку з іншими такими ж особистісними просторами заради спільного пошуку можливостей і перспектив національного розвитку" [12, 425-428]. Найкраще вирішення діалогу індивідуальної ідентичності й комплексу етнічного буття як оптимальної реалізації національної ідеї відбувається саме через такий зв'язок. Як зазначає О.Нельга, „індивідуальна етнічна самосвідомість як духовне породження є здатністю ідентифікувати себе з певним етносом.

Етнічне ж еволюціонує від гарантування своєму індивідуальному етнофору соціальної захищеності, цілісності та усталеності духовного самовизначення, самовираження й самоствердження до асиміляції, яка перетво-

рює його (індивідуальний етнофор) на індивідуальність нового типу" [7; 12].

Тобто у процесі національної етнічної ідентифікації особистість як втілення громадянської традиції суспільства обов'язково розвиває інтегруючу матрицю суспільного поступу – співвідношення індивідуального й суспільного. З іншого боку, на думку В.Лутая, „у кожному суспільстві закладено прагнення до кращого поєднання суспільних та індивідуальних інтересів. Найважливіше завдання північних у суспільстві правил і норм завжди пов'язане з намаганням розв'язати суперечність між індивідуалістично-егоїстичною і колективістською тенденціями. Коли воно значною мірою досягається, система ідей, яка виражає загальні інтереси даного соціуму, стає об'єднувальною силою для всіх, консолідує, забезпечує кращу форму співпраці" [9, 59].

Така суперечність, що лежить в основі будь-якої соціальної дії, визнає хід суспільного процесу. Коливання останнього від авторитаризму до демократії, від тоталітаризму до лібералізму показує, що вирішення такої взаємодії у певних соціальних умовах знаходиться у межах постійного чергування індивідуалістичної та колективістичної тенденції, розуміння цього закладає підвалини дослідження суспільного руху, діяльності особистості в системі соціальних відносин.

Видатний німецький філософ В.Ф. Гегель розглядає проблему національного та індивідуального з точки зору суб'єкта культурно-історичного процесу, онтологічно яким є „дух”, а в кінцевому підсумку – людство. Часово-історичний вимір виступає як істотно суб'єктивний і духовний. „Всесвітня історія є взагалі проявом духу в часі, подібно до того, як ідея та природа виявляє себе у просторі" [3, 69]. Отже, згідно принципам німецьких теоретиків, виразом індивідуальності певної культурно-історичної цілісності є все розмаїття культурних самовиявів. Відтак, індивідуальність постає як „принцип” — єдино можлива форма культурно-історичного буття, що є складником певної схеми: „Принципи духів народів у необхідній спадкоємності є лише моментами єдиного всезагального духу, який через них вивиснується й завершується в історії, осягаючи себе і стаючи всеохопним" [3, 75].

Інший представник німецької школи, Я. Коллар, пише „Слава нації нині не ґрунтується ні на її численності, ні на дужій тілесній будові, ні на видатному хисті мститися за кривди; вона не ґрунтується на сліпому наслідуванні французьких мод та звичаїв, але на морально-інтелектуальній величині, духовній діяльності та самостійності духу" [6, 237]. Виходячи з цього, важливим є не лише пасивне залучення людини до системи національної культури,

сповідання особистості певних національних цінностей, а її активний вплив на процеси оформлення національних цінностей, культурного розвитку, державо- та націотворення. Важливим є розуміння індивіда не лише у якості пасивного об'єкта соціалізації, в результаті якої він набуває певної національної ідентифікації, а й як активного діючого суб'єкта соціальних відносин. У праці „Дух, самість і суспільство” один з основоположників теорії соціалізації Дж. Г. Мід зазначив: „індивід одночасно як впливає на своє середовище, так і зазнає впливу з його боку. Індивід не може ввійти до певної соціальної групи без того, щоб дещо не змінили характеру такого утворення” [11, 213].

Духовне залучення людини до національної свідомості шляхом „включення” (входження) в розуміння її змісту має високий гуманістичний сенс, оскільки саме інтелектуально-духовна енергія відкриває дійсні смисли *самореалізації особистості* в соціокультурному полі буття. На нашу думку, шлях оздоровлення сучасного суспільства - в автентичності буття, коли відбувається процес національного самоусвідомлення. Внаслідок цього відбуваються гуманістична самореалізація, духовне оновлення і очищення суспільства, а отже, реалізація родової сутності людини, одночасного поєднання культурних і моральних смислів як основ консолідації людської спільноти, що долає антиномічність самоздійснення особистості. Але для цього людина повинна мати спрямовуючий стрижень – національну свідомість, котра й визначає основне – для якого суспільства, держави, для якого майбутнього – її та нащадків – мусить відбуватися така самореалізація.

Розвиток духовної культури показує, що завдяки національній свідомості, ядром якої виступає національна ідея, відбувається становлення цілісної особистості. Тільки вона може вийти на рівень такої соціальної активності, в якій відбувається не просто дія, а дія оцінна, відчувається туманність зв'язків, привабливість комунікаційного спілкування індивідів. Це означає, що кожний акт своєї діяльності вона співвідносить не тільки зі своїми потребами, але й з потребами суспільства, соціальної групи чи верстви.

Мотивація соціальної активності значною мірою зумовлюється аксіологічними орієнтаціями людини, котрі адекватні ціннісному буттю, заснованому на принципах духовного і практичного самовизначення. Тобто цілісність особистості, ґрунтуючись на усвідомленості буття, засвідчує як умову свого існування подолання суперечностей розвитку, створення „олюднених умов”, тобто таких, яким властивий найвищий ступінь свободи. Екзистенціалісти цілісної особистості, домінують орієнта-

цій якої є національна ідея, – це совість, добро, мораль, етнічна спільнота, захист людських прав, індивідуальна свобода, збереження культурних традицій, справедливість, котрі являють собою не тільки всеохоплюючий погляд на суспільство, а виступають і як реалізація алгоритмів, через які виявляється сутність особистості. У центрі динаміки такого суспільства – історично-етнічні індивідууми з їхніми різноманітними потребами, прагненнями та віруваннями, різними процесами творчого характеру, проектуванням смислів нової духовності і світосприймання, що виходить за межі можливого в сучасному світі, слугує світоглядним і організаційним проривом у майбутнє. Цілісність особистості – це та самоцінна сфера, в котрій мають місце невідчужений вплив і гра природних та суспільно-національних вимірів життя [7, 186].

Таким чином, специфіка активної національної свідомості та самосвідомості виявляється в *розвитку творчих сил особистості, її діяльнішої сутності*, фізичному (тілесному, соматичному) і духовному самопочутті, буттєвих екзистенціалах людського буття, з певними історичними обставинами, що суперечать (або сприяють) становленню універсальної культури індивіда. Ми погоджуємося з думкою, що всі людські „досягнення” розгортаються на тлі присутності людини у світі, котрий не є онтологічною змістовністю, яку ми „примислюємо” до раніше виділеної культурної реальності, шукаючи їй смислову альтернативу. У самій культурній реальності „присутність людини у світі” наявна у цілком певних формах. Буття як присутність включено в саму тканину культурної реальності. Помислити досвід спеціалізованих культурних практик без цього найважливішого виміру буття людини просто неможливо” [15, 107]. Діяльнісно-культурний центр, в якому дух з'являється всередині по межових сфер буття, і можна назвати особистістю.

Наведений аналіз показує, що категорія „цілісність особистості” доповнює наявність культурно-національної свідомості, котра наповнює суб'єктивність індивіда такими характеристиками, які поглиблюють її творчий дух, – саморефлексією, самоочищенням, самотворчістю, самоактуалізацією, подоланням суперечностей квазіжиття, розвитком творчих сил особистості на різних щаблях її самодіяльності, самототожності, що розширює розвиток самодіяльності індивіда, створює певний ступінь ідентифікації його з суспільним цілим, відтворює характер сучасного соціокультурного буття самої людини в усій його багатоманітності. Завдяки національній свідомості відбувається процес самоусвідомлення себе як певного типу людини (наприклад, „українська

людина)" [15, 189]. А через нього – активізація соціальних, політичних, культурних і економічних процесів, що породжує у людини потребу в усвідомленні нею своєї людської сутності, персоніфікації її як особистості, вміння робити вибір у мінливому середовищі, обстоювати себе і діяти всупереч тому, що є загальноприйнятим, але не відповідає тенденціям розвитку, спрямувати свої дії на утвердження такого індивідуального буття, в центрі якого – самоцінність особистості не тільки в її природно-тілесному, а, передусім, – в духовно-душевному (раціонально-ірраціональному) самоздійсненні, здатної в принципі осягти „такбуття" (М.Гайдеггер). Останнє „акумулює в собі історично напрацьовану здатність людського виживання" [7, 111].

Роль національної свідомості полягає у обстоюванні цілісності людини як істоти, що формує уявлення про саму себе і світ, завдяки чому їй стає доступним власне внутрішнє (духовне) життя. Розвинена національна самосвідомість – це той канал, який може сприяти розкриттю інтелектуального, творчого потенціалу, особистому становленню її повноцінності, протистоянню руйнації її особливості й унікальності.

Головною тенденцією формування і розвитку національної свідомості має стати самоактуалізація і самореалізація особистості, реалізація її невідчужених сил, упевненість у тому, що вона робить і може зробити, її самоздійснення в контексті таких високих екзистенційних ідеалів, як істина, добро, краса, духовність. Через національне усвідомлення відбувається розуміння сутності національної ідеї, що дає змогу оволодіти власною сутністю, своєю природою, самопрограмувати свою особистість, знайти індивідуальне цілепокладання з метою стати „мірою всіх речей", тих життєвих реалій, які становлять соціально-культурний світ відповідно до своєї ментальної природи, так як людина володіє собою і через це усвідомлює себе. „Активне, творче, вільне індивідуальне буття творить людину в її цілісності, самостверджує її, сприяє активізації механізмів цілісного осмислення світу і людини як самої себе" [2, 65].

Національна самосвідомість особистості не може виникати, успішно розвиватись, удосконалюватися сама по собі – хоч би як інтенсивно і безперервно ми не піддавали виховання спеціальним, так би мовити, „строгим локалізованим" виховним впливам. Якщо ми хочемо виховати справді національно свідому особистість, то мусимо дбати також про забезпечення одночасного формування у неї багатьох інших особистісних якостей, властивостей, можливостей, здатностей. У такої людини відчуття глибокої спорідненості зі своїм

народом, нацією мають органічно поєднуватися з уміннями діяти, відповідально ставитися до своїх обов'язків, з прагненням своєю працею принести якнайбільше користі для співвітчизників, держави. Бо чого варті щирі патріоти, невтомні ревнителі національних цінностей, ідей, якщо вони самі не є добрими фахівцями, працюючими людьми, особистостями високоморальними, просто порядними громадянами? Чи можуть вважатися видатними люди, хоч і освічені, здібні, працюючі, та абсолютно байдужі, а той негативно налаштовані до всього, що стосується національних проблем, долі нації, державотворчих процесів? Людина, яка свідомо зробила свій вибір на користь національної ідеї, прониклась нею, осмислила її перспективні і поточні цілі, долучилася до їх практичного втілення, може розглядатися як національно свідомою.

В такому ракурсі аргументував роль національної ідеї її видатний український теоретик та практик І.Франко. У знаменитому листі до галицької молоді (1905 р.) І.Франко звертав увагу на необхідність здобувати знання, теоретичне і практичне, гартувати свою волю, оскільки стояло завдання: „вितворити з величезної етнічної маси українського народу українську націю, суцільний культурний організм, здібний до самостійного культурного і політичного життя, відпорний на асиміляційну роботу інших націй..." і продовжував: „Ми мусимо навчитися чути себе українцями – не галицькими, не буковинськими українцями, а українцями без офіціальних кордонів" [22, 404-405]. Наприкінці цього листа він закликав: „виробляйте себе на серйозних, свідомих і статочних мужів, повних любові до свого народу і здібних виявляти ту любов не потоками шумних фраз, а невтомною, тихою працею. Таких мужів потребує кожна нація і кожна історична доба, а вдвоє сильніше буде їх потребувати велика історична доба, коли всій нашій Україні перший раз у її історичнім житті всміхнеться хоч трохи повна горожанська і політична свобода" [19, 409].

Слід сказати, що твори І.Франка чимало сприяли створенню української варіації образу видатної особистості. Модель українського модерного героя вибудована на засадах філософії позитивізму й поступу, а також під впливом народницького уявлення про людину-борця самовідданого чину заради інших, та авторитеті самого Франка [14, 135]. Герой Франка утримує себе від індивідуалістичного бунтарства проти суспільства та суспільних норм, переносючи енергію сильної особистості на користь громади. На тлі бездержавності та складної політичної ситуації тогочасна свідомість українського суспільства вимагала персоніфікації цього героя, шукала його прототипу

у дійсності: культурні діячі того часу, як-от І.Франко, А.Шептицький, М.Драгоманов, М.Грушевський, Леся Українка, М.Лисенко, С.Людкевич, мали винятковий суспільний авторитет: їх постаті розглядалися як еквівалент сучасного героя. Останній факт свідчить про

те, що культурна ідентифікація на тлі відсутності політично оформленої нації здатна відігравати функцію ідентифікації національної, і навіть, не заперечувати появу видатних постатей.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Бердяев Н.* Судьба России / Н. Бердяев. – М.: Изд-во МГУ, 1990. – 256 с.
2. *Ватин И.В.* Человеческая субъективность / И.В.Ватин. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1984. – 316 с.
3. *Гегель Г.В.* Философия истории / Г. В. Гегель // Соч. в 10 т. – М.: Наука, 1934. – Т. 7. – 479 с.
4. *Додонов Р.А.* К вопросу о соотношении идеологии и ментальности // Культурологічний вісник: Наук. - теорет. щорічник Нижньої Наддніпряни. – 1996. – Вип.3. – С. 96-102.
5. *Донченко О.* Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення) : [монографія] / О. Донченко, Ю. Романенко. – К.: Либідь, 2001. – 334 с.
6. *Коллар Я.* О литературной взаимности между славянскими племенами и наречиями / Я.Коллар // Антология чешской и словацкой философии [общ. ред. Е. А. Сафоновой и .М. А. Хевеши ; пер. А. В. Ахутинаидр.]. – М.: Мысль.1982. – 406, [1] с. – Библиогр. в примеч.: с. 383–401. – С. 234–258.
7. *Кутняк І.М.* Національна свідомість у контексті антропологічно-екзистенційного виміру / І.М. Кутняк // Мультиверсум. Філософський альманах : збірник наукових праць. / Гол. ред. В.В.Лях.. – К.: Центр духовної культури, – 2004. – № 41. – С. 184-194.
8. *Лавриченко Н.М.* Педагогіка соціалізації: європейські абрисы / Н.М.Лавриченко – К.: ВІРА ІНСАЙТ, 2000. – 286 с.
9. *Лутай В.* Основне питання сучасної філософії і реформування освіти / В. Лутай // Освіта і управління. – 1998. – Т.2. – Число 3. – С. 53-62.
10. *Мадей Н.М.* Проблема культурної ідентичності: [курс лекцій] – 30 с. / Н. М. Мадей // [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.franko.lviv.ua/>.
11. *Мід Дж.* Дух, самість і суспільство / Джорж Г. Мід. – К. : Український центр духовної культури, 2000. – 416 с.
12. *Основи етнодержавознавства:* Підручник / За ред. Ю. І. Римаренка. – К.: Либідь, 1997. – 656 с.
13. *Нельга О.В.* Теорія етносу. Курс лекцій : [навч. посібн.] / О. В. Нельга. – К.: Тандем, 1997. – 368 с. — (Серія „Трансформація гуманітарної освіти в Україні“).
14. *Поліщук Я.* Міфологічний горизонт українського модернізму / Я. Поліщук. – Івано-Франківськ: Лілея–НВ, 2002. – 392 с.
15. *Проблемы философии культуры* / Под ред. Р. Ж. Келле. – М.: Знание, 1984. – 357 с.
16. *Сорокин П.* Социокультурная динамика / Питирим Сорокин // Человек. Цивилизация. Общество. – М.: Политиздат, 1992. – С. 425-524.
17. *Таран В.О.* Ідеологія перехідного суспільства: (соціально-філософський аналіз ідеологічного процесу в пострадянській Україні): [монографія]. – Запоріжжя: ЗНУ, 2000. – 316 с.
18. *Філософія політики:* Короткий енцикл. словник / авт.–упоряд.: В. П. Андрущенко та ін. – К.: Знання України, 2002. – 670 с.
19. *Франко І.Я.* Одвертий лист до Галицької української молодіж / І. Я. Франко. Зібрання творів у 50 т. – Т. 45.– К.: Знання, 1986. – С.401-409.
20. *Хамітов Н.Д.* Духовний та душевний виміри людського буття / Н. Д. Хамітов// Філософсько-антропологічні читання. – К., 1997. – С 93-102.
21. *Юнг К.Г.* Архетип и символ / Карл Густав Юнг [пер. з нім. ; предисл. А. М. Руткевича; примеч. В. М. Бакусев и др.]. – М.: Знание, 1994. – 340 с.

Стаття надійшла до редакції 25.10.2009 р.